

Н. Елесбай

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0482-1223*

**«Алпамыс батыр» жырындағы кейіпкерлер жүйесінің типологиясы
(Түркі халықтары негізінде)**

Аңдатпа. Түркі халықтарының ғасырлар бойы жадында сақтап, әр қайсысы ұзақ дәуірлерде өздерінің қоғамдық шаруашылығы, мәдениеті мен ғұрыптық ерекшеліктерін, діни-наным-сенімдерін сiңiрген эпикалық эпосы – «Алпамыс батыр» жыры. Жыр туралы кеңестiк дәуiрден бастап қазақ және түркі ғалымдары арасында жырдың тарихилығы, генезисі, зерттелуі, түркі халықтары арасындағы сабақтастығы туралы ғылыми мақалалар, монографиялар жазылып, диссертациялар қорғалды. Алайда, батырлық эпостың түркі халықтарындағы ортақ типологиялық мәселелері толық қарастырмаған. Мақалада Алпамыс батырдың қазақ, қарақалпақ (Алпамыс), өзбек (Алпомиш) халықтарының жыр нұсқалары, башқұрт (Алпамыш пенен Барсынһылу), татарлардың (Алыпмамшан) ертегілік нұсқалары және алтайлықтардың мифтік аңызымен (Алып-Манаш) қатар, оғыз нұсқасындағы (Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ) кейіпкерлер бейнесі типологиялық тұрғыдан салыстырылды. Аталған жеті нұсқада оқиға барысы бойынша кездесетін кейіпкерлер бейнесі, жер-су атаулары, уақыт өлшемдері т.б. деталдар нақты әрі түсінікті болу үшін кестелік сызба бойынша берілді. Түркі халықтарына ортақ қаһармандық эпос Алпамыс жырын типологиялық салыстырудың нәтижесінде түркі елдері арасындағы жыр (не ертегі, миф) нұсқаларының ортақ тұстары мен өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Яғни, қазақ, қарақалпақ, өзбек жырларындағы ішкі сюжет, кейіпкерлер образы, оқиға мазмұны жалпы жағынан ұқсас болып келеді және олардың түп төркіні «Қорқыт ата» кітабындағы «Бәмсі-Байрақ» жырынан бастау алатыны салыстыру барысында ғылыми негізде дәлелденді. Сонымен қатар зерттеуші ғалымдардың түрлі болжамдарын қорыту барысында «Алпамыс» жырының Сыр өңірі бойында оғыздар арасында дүниеге келгені дәйектелді.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» атты іргелі-ғылыми зерттеу жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: нұсқа, типология, жыр, ертегі, миф, мотив, ұқсастық, айырмашылық.

Н. Елесбай

*Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан
E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0482-1223*

**Типология системы персонажей в эпосе «Алпамыс батыр»
(на основе тюркских народов)**

Аннотация. «Алпамыс батыр» – эпический эпос тюркских народов, хранящий в памяти на протяжении многих веков и впитавший в него долгие эпохи свои общественные хозяйства, культуру и обычаи, религиозные верования. Об эпосе с советских времен среди казахских и тюркских учёных

были написаны научные статьи, монографии и защищены диссертации об историчности, генезисе, изучении и преемственности между тюркоязычными народами. Однако общие типологические проблемы героического эпоса у тюркских народов до конца не рассматривался. В статье типологически сравнивались поэтические версии тюркоязычных народов – казахского, каракалпакского (Алпамыс), узбекского (Алпомиш), сказочные версии башкирского (Алпамыш пенен Барсынхылу), татарского (Алыпмамшан) и образ героев огузского варианта (Байбориулы Бамси-Байрак), наряду с мифической легендой алтайцев (Алып-Манаш). В этих семи вариантах присутствующие образы персонажей, названия мест, временных измерений и т. д. в подробностях представлены в табличной форме для наглядности. В результате типологического сравнения героического эпоса «Алпамыс», общего для тюркских народов, были определены схожие моменты и специфические особенности версий эпоса (или сказки, мифа). То есть внутренний сюжет, образы персонажей, сюжетное содержание в казахских, каракалпакских и узбекских вариантах в целом схожи, и при сравнении научно доказано, что их происхождение берет свое начало от жыр «Бамси-Байрак» в книге «Коркыт Ата». В то же время, обобщая различные предположения исследователей, было подтверждено, что эпос «Алпамыс» зародилась у огузов Присырдарьи.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования BR20281009 «Актуальные проблемы современной литературы и искусствоведения».

Ключевые слова: версия, типология, эпос, сказка, миф, мотив, сходство, различие.

N. Yelesbay

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: n.a.sh_januya@mail.ru

ORCID: 0000-0002-0482-1223

Typology of the character system in the epic “Alpamys Batyr” (based on Turkic peoples)

Abstract. “Alpamys Batyr” is an epic epic of the Turkic peoples, which has been preserved in memory for many centuries and has absorbed into it for many centuries their social economies, culture and customs, and religious beliefs. Since Soviet times, Kazakh and Turkic scientists have written scientific articles, monographs and defended dissertations about the epic on historicity, genesis, study and continuity between Turkic-speaking peoples. However, the general typological problems of the heroic epic among the Turkic peoples have not been fully considered. The article typologically compared the poetic versions of the Turkic-speaking peoples - Kazakh, Karakalpak (Alpamys), Uzbek (Alpomish), fairy-tale versions of the Bashkir (Alpamysh penen Barsynkhyly), Tatar (Alypmamshan) and the image of the heroes of the Oguz version (Bayboriuly Bamsi-Bairak), along with the mythical legend Altaians (Alyp-Manash). In these seven versions, the present images of characters, names of places, time dimensions, etc. are presented in detail in tabular form for clarity. As a result of a typological comparison of the heroic epic “Alpamys”, common to the Turkic peoples, similar points and specific features of the versions of the epic (or fairy tale, myth) were identified. That is, the internal plot, images of characters, plot content in the Kazakh, Karakalpak and Uzbek versions are generally similar, and when compared, it is scientifically proven that their origin originates from the zhyr “Bamsi-Bairak” in the book “Korkyt Ata”. At the same time, summarizing various assumptions of researchers, it was confirmed that the epic “Alpamys” originated among the Ogyz of the Syr Darya.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the basic scientific research project BR20281009 «Actual problems of modern literature and art studies».

Keywords: version, typology, epic, fairy tale, myth, motive, similarity, difference.

1. Кіріспе

«Алпамыс батыр» жыры тек қазақ халқының ғана фольклорында сақталмаған, ол түркі елдерінің бірсыпырасында кеңінен таралған. Мәселен, жырдың қазақ, қарақалпақ, өзбек, башқұрт, татар және алтай халқының ертегілік нұсқалары, оғыз («Қорқыт ата кітабы» (Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жыр) т.б. нұсқалары сақталған. Бұған қарап жырдың шығу, қалыптасу, таралу тарихы тым арыда жатқанын пайдамдауға болады. Ол бейне түркі елдері арасында кең таралған «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жыры іспетті. Ғалымдар «Қозы-Көрпеш» жырының шығуына негіз болған сюжетке 2000 жыл, тіпті, 2500 жыл болған деп межелейді. Неге десеңіз оның алтын белдік тоғасына салынған археологиялық бейнесі де табылған. Сібір жинағындағы Алтай өңірінен табылған әшекей бұйымдардың ішіндегі саф алтыннан құйылған қос ілгекті белдік тоғасындағы бейнеленген көріністер ежелгі «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу» жырының өнер туындасына арқау болғанынан дерек береді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосының сюжетінің тууы мен жәдігердің жасалған мерзімі бір уақыт – б.з.б. IV-III ғғ. Бұған археологиялық дәлел жоғарыда келтіргендей белдік басындағы ер-тұрман арасында үзеңгінің болмауы, Пазырық қазынасының қатарындағы ер-тұрманға өте ұқсас болуы. Пазырық дәуірі – б.з.б V – III ғғ. Ал жырдың шығуы кейініректе болуы мүмкін», – (Нұрмұханбетов, Амаргазиева, 2015: 110) деп жырдың шығу төркінін табылған нақты археологиялық бұйымдар негізінде айғақтайды. Археолог ғалым Б. Нұрмұханбетовтің ойынша археологиялық жәдігерлер мен қазақ фольклорын сабақтастыра зерттеу – тарихты тануда, өткенгі дүниетанымды пайымдауда маңызды рөл атқарады.

Сондықтан да «Алпамыс жырын» зерттеу үшін тек өз топырағымыздағы жыр үлгілерін негізге алу жеткіліксіз. Ол жоғарғы аталған елдерде сақталған Алпамыс батырға байланысты жыр нұсқаларын, ертегілік, мифтік аңыздарын жинап, әр халықтың тілінде жазылған шығармаларын түсініп оқу арқылы оқиға сюжеттеріне, ішкі эпизодтық құрылымдарына, кейіпкерлер бейнесіне байланысты шолу жасау, ғылыми талқыға салу – мақаланың өзекті мәселелерінің бірі.

Түркі елдері арасында әр халық өзінің төл рухани қазынасы санайтын «Алпамыс батыр» жырының типологиялық ерекшеліктерін салыстырмалы түрде қарастырудың маңызы зор. Себебі, әу бастағы ортақ әңгіме, тарихи шындық ұзақ дәуірлерде кейбір халықта көмескіленіп, ертегіге, тіпті, мифтік әңгімеге айналса, керісінше кейбір елдерде түрленіп, көркемдік өреге көтеріліп кемелденгені, соның нәтижесінде бас-аяғы бүтін жырға айналғаны даусыз. Типологиялық тұрғыдан зертеудің мәні түркі елдері арасындағы жырдың ортақ тұстары мен өзіндік ерекшеліктерін айқындауға және қайсыларында бертінгі діни наным-сенімдер басым, қайсыларында көне археикалық ұғымдар көбірек екенін анықтау – зерттеу жұмысының негізгі мақсаты саналады.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу жұмысы «Түркі халықтары қаһармандық эпосының салыстырмалы типологиясы» атты гранттық ғылыми зерттеу жобасы аясында қарастырылғандықтан «Алпамыс батыр» туралы жырлардың қазақ нұсқаларынан тыс түркі халықтары және Алтайдың мифтік нұсқасы зерттеу нысанына алынды.

Мәселен, Әдеби Жәдігерлер. жиырма томдық. 1-т. Көне түркі әдеби ескерткіштері (Құраст.: Ш.Ахметұлы, А.Әлібекұлы, Н. Базылхан, С. Қорабай, Қ. Орынғали, Қ. Сартқожаұлы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 504 бет), Қарақалпақ фольклоры (көп томлық. 1-8 томлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2007-жыл, 756 бет), Алпомиш Ж.10: Ўзбек халқ ижоди ёдгорлиқтари (Бекмурод Жўрабой ўғли ва Эгамберди Олломурад вариантлари. – Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 504 б.), Башқорт халық ижады. Дүртенсе том (Эпос. – ӨФө: Китап, 1999. – 400 бит), Татар эпосы, Дастаннар. (креш суз һәм иск. язучы, сузлекне эзерлэуче – Ф.В. Эхмэтова-Урманче, «Раинур» нәшрияты, Казан. – 2004. – 639 б.), Улагашев Н., 1941. Алтай-Бучай (Ойратский народный эпос. Новосибирск. 79-126 сс.), «Бабалар сөзі» жүз томдығының 33, 34, 49, 75, 94-томдары, және еліміз бен шетел ғалымдарының ғылыми мақалалары дерек көзі ретінде пайдаланылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Жырдың түркі елдері арасындағы ортақ тұстары мен өзіндік ерекшеліктерін айқындау үшін типологиялық тұрғыдан салыстыру, жинақтау әдісі қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Жұмыста «Алпамыс батыр» жырының қазақ, қарақалпақ, өзбек, башқұрт, татар, оғыз, Алтай нұсқаларымен қатар, Әлкей Марғұлан, М. Жирмунский, А.К. Боровков, Р. Бердібаев, Б.С. Қорғанбеков, Ф.И. Ғабидуллина, Ә. Шілтерханов, башқұрт ғалымы Р.Г. Ягафаров т.б. зерттеуші ғалымдардың Алпамыс туралы жазған материалдары, тұжырымдары мен болжамдары негізге алынды.

3. Талқылау

Академик В.М.Жирмунский «Алпамыс туралы дастан тарихы және генезис мәселесі» атты еңбегінде: «Ең көне түрінде – қазіргі көрінісі – Алтай «Алып-Манаш» болып табылатын батырлық ертегі түрінде, бұл аңыз VI-VIII ғасырларда Алтайдың етегінде қалыптасқан. Осы жерден оғыздар арқылы Сырдарияның төменгі ағысына көшірілді (IX-X ғ. оғыз нұсқасының прототипі), онда ол дербес жергілікті дамуды алды, Салор-Қазан туралы эпикалық жырлар цикліне еніп, және селжұктар тұсында (XI ғ.) ол Закавказье мен Кіші Азияға әкелінді (кейін XV ғ. «Қорқыт ата кітабындағы» «Бәмсі-Байрақ» жоғары феодалданған көрінісі). Қыпшақ тайпаларының батысқа қарай жылжуымен ол Қазақстанға, Башқұртстанға және Еділге еніп кетті (XI-XIII ғасырлардағы қыпшақ нұсқасының прототипі, бізге тек жоғары модернизацияланған және демократияланған деп аталатын формаларда ғана белгілі)» (Жирмунский, 1959: 28) деген қорытынды жасайды. Яғни жырдың түркі қағанаты дәуірінде Алтайда пайда болып, кейінен Сырдария бойына, онан Кавказ, Кіші Азияға, қыпшақ тайпалары арқылы Қазақстанға таралған деп қарайды. Дегенмен Жирмунскийдың мұндай пікір қалпытастыруына Н. Улагашевтің 1941 жылы жарық көрген «Алып-Манаш» атты мифологиялық жыры ықпал енткені мәлім. Себебі, мұнан бұрынғы еңбектерінде «Алпамыс батыр» жырының шығуына байланысты басқаша ұстанымда болған. Әр зерттеуші әр қырынан қарап, өзінің ғылыми болжамын ұсынады. Соның бірі профессор А.К. Боровков жыр XII-XIV ғғ. аралығында туған деп межелесе, Ә. Марғұлан «Алпамыс батыр» жырын қыпшақ заманынан қалған дейді.

Белгілі фольклортанушы ғалым Р. Бердібаев: «Кейбір ғалымдар «Алпамыс батыр» эпосының шығу датасын анықтау жөнінде сөз қозғап жүргенін білеміз. Бұл реттен алғанда, қазақ эпосының (мұның қарақалпақ, өзбек нұсқалары да бар) жасын өзімен сарындас Қорқыт жырымен деңгейлес мөлшерде алып қарау керек болатыны түсінікті. Сонда «Алпамыс батырдың» тарихы 1200-1300 жылдарға баратын болады» деген пікір білдіреді (Бердібаев, 2018: 36)

Қазақ фольклоры мен ортағасырлық түркі әдебиетін зерттеуші ғалым Б. Қорғамбеков те «Алпамыс батыр» жырының Сыр бойында дүниеге келгенін қуаттайды. Ғалым «Алпамыс батыр» эпосының генезисі туралы зерттеу мақаласында «Алпамыс батырдың» батырлық ертегі түріндегі нұсқасы IX-X ғасырларда оғыз тайпалары арасында пайда болса, батырлық жырының XV ғасырда Түркістан маңында, сондай-ақ Сырдарияда пайда болғанына дәлелді деректер келтіреді. Мәселен, «Алып манаштың» Алтай нұсқасы Еділден Алтайға қоныс аударған қоңыраттармен және XVIII ғасырдағы Алтай халқының эпикалық дәстүрлеріне тән ежелгі мифтермен толықтырылды. Тіпті баяндаушы Н. Улагашев «Қоңыраттардың» нұсқасын Алтай нұсқасына сәйкес саналы түрде редакциялады. «Қорқыт Ата кітабындағы «»Бамсы байрақ» тарауын отырықшы оғыздар жасаған ауызша оғыз өлеңінің нұсқасы ретінде қарастырған жөн... «Алпамыс батыр» эпосы Сырдарияда, оғыз тайпаларының аймағында дүниеге келген» деп, керісінше Еділден Алтайға ауып барған қоңыраттардың айтуынан Алтай халқының мифтері араласып, тіпті, редакцияланғанын алға тартады. (Korganbekova, Gabidullina, 2023: 155)

Ал, Қоңыраттар қазақ халқын құрайтын Орта жүз құрамындағы ірі тайпалық бірлестік. Және жырдың өзбек, қарақалпақ, қазақ нұсқаларында болсын Алпамыс батырдың Қоңырат елінен шыққаны, жері – Жиделі-Байсын екені анық. Сонымен қатар жыр нұсқаларына назар аударсақ, Алпамыстың көшпенді тайпадан, яғни, мал шаруашылығымен шұғылданатын, арнаулы малшы, жылқышылары бар, жүйрік тұлпарға мініп, киіз үйде ғұмыр кешкен елден шыққаны айдан анық, күннен жарық болып көрінеді.

Кейде Алпамысты нақты тарихи тұлға ретінде де қарастырады. Мәселен, «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының бірінші томында: «Алпамыс батыр б.з.б. 110-50 жылдары шүршіттермен соғыста ерекше ерлік көрсеткен қолбасы. Тайчу (Тайшық хан) ғұн мемлекетін біржола жою мақсатында көшпелілер еліне бірнеше дүркін әскер аттандырады. ... Алпамыс батыр қолы бірнеше аптаға созылған жойқын шайқаста шүршіт әскерлерін ойсырата жеңеді. ... осындай жойқын соғыстардың бірінде Алпамыс батыр жау қолына түсуі жыр-дастанға айналып, біздің дәуірімізге жетті» («Қазақстан» ұлттық энциклопедия. I-том. 1998: 296) дейді.

Бұл айтылған болжамдардан шығатын қорытынды «Алпамыс» туралы аңыздар тым арыда, оның әуелгі шынайылығын жоғалтып ертегіге айнала бастаған нұсқалары IX-X ғғ. Сыр бойында оғыздар арасында, ал жыр үлгілері XIV-XV ғғ. пайда болғанға ұқсайды. Айтылған ертегі мен жырға арқау болған негізгі сюжет түркі қағанаты дәуірі, тіпті, біздің заманымызға дейінгі дәуірлерде пайда болған деп мөлшерлеуге негіз бар.

«Алпамыс» жыры жөнінде алғаш баспа бетінде пікір білдірген Ә. Диваев болды¹. Ғасырлар бойы ел арасында ауызша айтылып келген жырды 1899 жылы Жүсіпбек Шайхысламұлы алғаш рет Қазан қаласында бастырды². Осы нұсқа Қазан төңкерісіне дейін жеті рет қайталанып басылды.

«Алпамыс батыр» жыры туралы кеңестік дәуірде М.Әуезов, С.Сейфуллин, А.К.Боровков, А.С.Орлов, И.А.Чеканинский, В.М.Жирмунский, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Х.Зарифов, Ә.Марғұлан, Н.Смирнова, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, И.Сағитов, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбаев т.б. көптеген зертеуші ғалымдар ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектерін жазды. Қазақ композиторы Е.Рахмадиев «Алпамыс» (1973) операсын сахнаға шығарды. Еліміз тәуелсіздігін алған соң Алпамыс батыр туралы жырлар қайта қаралып, түрлі зерттеу жұмыстары мен ғылыми жинақтарда жарық көрді. Бұл ретте Т. Әлбеков, Қ. Алпысбаева, Б. Қорғанбеков, Э.Е. Альжанова, Х.К. Атаева, А. Аманбаева, А. Мұқашева т.б. зерттеушілер жырдың тарихилығы, генезисі, зерттелуі, түркі халықтары арасындағы сабақтастығы туралы ғылыми мақалалар, зерттеулер жазды. 2007 жылы Мемлекеттік мәдени мұра бағдарламасы аясында жарық көрген «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33, 34-томдары «Алпамыс батыр» жырына арналды. Осы екі томға жырдың 11 нұсқасы топтастырылса, «Батырлық ертегілер» деп аталатын 75-томына (2011) Алпамыс батырдың 2 ертегілік нұсқасы енді. Томға ұсынылған барлық мәтіндер текстологиялық саралаудан өтіп, түпнұсқа бойынша берілді.

Қазір Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Орталық ғылыми кітапханасы мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында жырдың он шақты варианты сақтаулы. Оның ішінде Ә.Диваев, Нұрпейіс жырау, Ә.Қоңыратбаев, С.Аққожаев, К.Серғазыұлы, А.Нысанов, Ә.Оспанов, С.Жаңбыршин, Ә.Байтұрсынов т.б. нұсқалары бар. Олардың әрқайсысына ғылыми сипаттама берілген³.

Кезінде В.М. Жирмунский мен Х.Т. Зарифов⁴ «Алпамыс батыр» жырын өзбектің қаһармандық эпосы деп меншіктеуінің нәтижесінде 1999 жылы ЮНЕСКО-ның «Алпамыс батыр дастаны – өзбек халқының ұлттық эпосы» деген шешім шығарып, әлемдік деңгейде тойлатып үлгерген. Сондықтан «Алпамыс батыр» жыры бүгінде өзбек халқының мұрасы ретінде тіркелген.

Алайда, «Алпамыс батыр» жырын түркі жұртының бір бұтағы болған өзбек халқы өздерінің төл шығармасы ретінде басы бүтін меншіктеп алуы әділетті шешім емес. Шындыққа жүгінсек, бұл эпосты тамыры бір түркі текстес елдердің ортақ қазынасы ретінде қарайтын болсақ, ешкімнің өкпесі болмас еді. Себебі, жыр жалғыз өзбек халығында ғана сақталмаған. Ол қазақ, қарақалпақ, татар, башқұрт, оғыз, алтай сынды түркі елдерінің бірқатарында әлденеше нұсқаларымен, жыр, аңыз, ертегі түрінде де молынан кездеседі.

¹ Памятники киргизского народного творчества. – Ташкент, 1901. Бұл екінші рет 1922 жылы Ташкент қаласында «Батырлар» деген атпен басылды / Бастырып шығарушы – Ә.Диваев.

² Қисса И-Алпамыш, Қазан. – 1899.

³ Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1975. – 22-39 бб.

⁴ Жирмунский, В.М. Узбекский народный героический эпос / В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. – М.: ГИС, 1947. – 520 с.

Оның өзіндік себептері де жоқ емес. «Біріншіден, халықтардың тарихи туыстығына, тектестігіне байланысты тарихи-генетикалық ұқсастық; Екіншіден, ел мен елдің тарихи-мәдени қарым-қатынасы арқылы тарайтын ұқсас, үндес сюжеттер; Үшіншіден халықтардың шаруашылық кәсібінің, қоғамдық дамуының бірінғай болыпкелуінен туындайтын тарихи-типологиялық ұқсастық» (Сейдімханова 2015: 139) тұрғысынан да қарау маңызды. Соның бір дәлелі ретінде қазақ халқында 11 жыр және екі ертегілік нұсқа сақталса, башқұрт ғалымы Ягафаров Ринат Галимьянович «Башкирский народный эпос «Алпамыша и Барсынхылу»: генезис, специфика, поэтика» атты кандидаттық диссертациялық жұмысында «Алпамыс батырдың» башқұрттарда 20-ға жуық нұсқасы бар екенін жазады¹. Өзбекте әр жылдарда қырыққа тарта бақшылардан (жыршылардан) жазып алынған нұсқалары бар екені айтылады. Ал, қарақалпақтарда жырдың 8 нұсқасы сақталған болса, татар халқында да жырдың әлденеше ертегілік нұсқалары бар.

Жыр бірнеше ғасырдың жемісі емес, ол мындаған жылдар бойы халық жадында сақталып келе жатқан адамзат асыл қазыналарының бірі. Ол бір кездегі түбі бір түркі жұртының бір шаңырақ астында өмір кешіп, кейіннен бөлініп, әр халық өзінше отау құраған ұзақ барыста, өздерінің кәсібін, дүние-танымын, діндік сенімін «Алпамысқа» сіңіріп, бүгінгі күнге жеткізген. Түркі тұқымдас елдердің бұл жырды өздерінің төл туындысы санауы да осынан болса керек.

Осы мақсатты іске асыру үшін жырдың қазақ, қарақалпақ, өзбек, башқұрт, татар, оғыз, Алтай нұсқаларының әр сюжет құрылымындағы кейіпкерлер бейнесі қатар салыстырылып, ұқсастықтары мен парқын нақты көрсету үшін кестелік сызба пайдаланылды. Әр мәтіндегі оқиғаға қатысушы кейіпкерлер ғылыми тұрғыдан талданып, сарапталынады.

«Алпамыс батыр» жырының түркі елдері арасындағы нұсқаларын типологиялық тұрғыдан салыстыру барысында жырдың бір-бір нұсқасы ғана негізге алынды. Себебі, бір жыр сол елдегі басқа жыр (не ертегі, миф) нұсқаларының толық жиындығын көрсетпесе де, бір халықтың «Алпамыс» жайындағы таным, түсінігін, фольклорлық ерекшеліктерін, сақталу деңгейін танытады. Сол үшін қазақ халқы ішінде таралған жыр үлгілерінен Сұлтанқұл Аққожаевтың «Алпамыс батыр киссасы», Қарақалпақ жырауы Хожамберген Ниязовтың (Өгіз жырау) «Алпамыс» жыры, Өзбек елінен Бекмурод Журабойұғылы жырлаған «Алпомиш», Башқұрт халқының «Алпамыс батыр» туралы ертегілерінен Өммөхаят Колдәулетовадан жазып алынған «Алпамша» нұсқасы, татарлардың «Алыпмамшан» ертегісі, оғыз нұсқасы саналатын «Қорқыт ата» кітабындағы «Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ» туралы жыр, Алтайдың батырлық ертегісі «Алып-Манаш» зерттеу нысаны үшін таңдалып алынды. Әуелі түркі елдері арасында «Алпамыс батыр» жырының қалай аталатыны, жырдағы кейіпкерлердің есімдері, жер-су атаулары жөнінде тоқталсақ:

¹ Ягафаров Ринат Галимьянович. «Башкирский народный эпос «Алпамыша И Барсынхылу»: Генезис, специфика, поэтика. Казан. – 2007.

Нұсқалар / Атаулар	Қазақша нұсқасы	Қарақалпақ нұсқасы	Өзбек нұсқасы	Башқұрт нұсқасы	Татар нұсқасы	Оғыз нұсқасы	Алтай нұсқасы
Жыр не ертегі атауы	Алпамыс батыр	Алпамыс	Алпомиш (Алпамыс)	Алпамыш пенен Барсынһылу	Алып-мамшан	Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ	Алып-Манаш
Атасының есімі	Байбөрі	Байбөрі	Байбөрі би	Ақкөбек	Айту би	Байбөрі	Байбарак
Анасының есімі	Аналық	---	Жантуғал	---	Конар сұлу	---	Ермен-Шешен
Қарындасы	Қарлығаш	Қансұлу	Қалдирғош (Қарлығаш)	Қарлығаш	Қарлығаш сұлу	Жеті қарындасы бар (есімдері белгісіз)	---
Қайын атасының есімі	Сарыбай (руы – Шеткі)	Байсары	Байсары	Әйлар хан	---	Байбижан	---
Қалыңдығының есімі	Гүлбаршын	Гүлбаршын	Барчиной (Баршынай)	Барсынһылу (Баршынсұлу)	Маржан сұлу	Бану-Шешек	Күмүжек ару
Тұлпары	Байшұбар	Байшұбар	Байшұбар	Құлжирен	---	Байшұбар	Ақбоз ат
Жылқышысы не ниеттес адамы	Құлтай	Құлтай	Құлтай	Құлтаба (сатқын)	---	---	---
Туған жері	Жиделі Байсын	Байсын, Жиделі-Байсын	Байсын шөлі	--- Кейбір нұсқаларында Орал	---	Ішкі оғыз елі	---
Руы	Қоңырат	Қоңырат	Қоңырат	---	---	Оғыз	---
Алғашқы аттанған жауы	Қалмақ батыры Қараман	Тайшы хан	Тойчихон (Тайшы хан)	Бұзар хан	---	Гәуірлер	Ақ хан
Екінші рет аттанған жауы	Тайшық хан	Тайшы хан	Тойчихон (Тайшы хан)	---	---	Байбурд қаласы Пара-Сара камалындағы гәуірлер	---
Жау елінгі дос болған адамы	---Ә.Диваев нұсқасында Қаражан	Қаражан	Қаражан	---	---	---	---
Алпамысты зынданда асыраған адам	Кейкуат	Әшім таз	Кейкубат	---	---	---	---
Алпамысқа көмектескен жау қызы	Қаракөзайым	Арзайым	Товка айым	Бұзар ханның кенже қызы	---	Гәуір қызы	---
Алпамыс жауға аттанып кеткенде, ел билігін тартып алатын және Алпамыстың жақындарына зәбір көрсетіп, әйелін алмақшы болған дұшпаны	Ұлтанқұл	Ұлтанқұл	Ултонтоз (Ұлтантаз)	Құлтаба	Жаңа күйеу Кім екені белгісіз	Жалғаншы баласы Жарташық суайт	Ақкөбөн
Алпамысты ұстап зынданға салуға көмектескен адам	Мыстан кемпір	Мыстан кемпір	Пәттигүл	Бұзар ханның жансыздары	---	Гәуірлердің жансызы	Жеті басты Делбеген

Алпамыстың зынданда жатып жазған хатын елге жеткізуші	--- (өзге нұсқаларда, яғни Е.Ақынбектің «Алты жасар Алпамыс» жырында хатты жеткізуші жануар – қаз	Қаз	Қаз бейнесіндегі Малоек (періште)	Қаз	Қаз	---	Қаз
Алпамыстың пірі	Ғайып Ерен	Қоңыраттың пірі Жайылхан	Қызыр әулие	---	---	---	---
Алпамыс жаудан елге оралғанда өзін танытпас үшін киген киімі	Диуаналық киім	Жылқышы Құлтайдың жаман кимін киіп диуаналық кейіпке енеді	Ешкінің жүнінен сақал-мұрт жасап, Құлтай бабасының кейпіне енеді	Қой артында жүрген баласы Айдардың қырық жамау кимін ауыстырып киеді	Бөрік киеді	Ескі алашаны қырық тесік етіп, мойнына іліп, есалаң бақсы кейпіне енеді	Ергежай Тас-тарақай бейнесінде
Алпамыстың баласының есімі	Жәдігер	Жәдігер (Жәдігер)	Еодгар (Жәдігер)	Айдар	Баласы жоқ, Інісі Ернақ туралы баяндалады	---	---
Алпамыстың зынданда (не қамалда) жатқан мерзімі	7 жыл	7 жыл	7 жыл	---	---	16 жыл	1 жыл ұйықтайды
Алпамыс зынданнан босап, еліне келгенде тойда айтысатын адамы	Ұлғанның сақау қатыны Бадамша	Гүлшін сақау	Бадам сақау	---	---	Қысырша жеңгей мен Бұғазша Фатима	---

Аталған түркі халықтары арасындағы тандап алынған жеті нұсқада кездесетін кейіпкерлер бейнесін кестелік сызбаға салып салыстырғанымызда, ұқсастықтары мен айырмашылықтары нақты айқындалды. Әсіресе, қай халықтардың мұрасында ортақ тұстары көп, қайсыларында алшақтық не толық емес нұсқалары бар екенін парықтауға болады.

Әуелі жырдың атауы не бас қаһарманның есіміне назар аударсақ, оғыз нұсқасынан басқалары дерлік «Алып» сөзінен басталатын Алпамыс – Алып+бамыс яғни Алып-Бамсы (қазақ, қарақалпақ), Алпомиш – Алып-помиш – Алып-Помшы (өзбек), Алпамыш – Алып+памыш – Алып-Памшы (башқұрт), Алыпмамшан – Алып+мамшан (татар), Алып-Манаш (Алтай) екенін көруге болады. Тек түбір сақталған да қалған «памыс», «помиш», «бамыш», «машан», «манаш» тіркестері әр елдің дыбыстық ерекшеліктеріне қарай өзгерген. Ал, қазақ, қарақалпақ, өзбек, башқұрттарда қосарланып келген «п» не «б» дыбыстарының біреуі үндестік заңына сәйкес түсіп қалатыны белгілі.

Дегенмен осы ретке оғыз нұсқасында жақындатуымызға болады. Мәселен, «Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ» тіркесіндегі «Байбөрі» және «Бәмсі» атаулары.

Алпамыстың әкесінің «Байбөрі» екені қазақ, қарақалпақ, өзбек және осы оғыз нұсқасында нақты айтылған. Бұл бір. Екінші «Бәмсі» сөзі жоғарғы Алпамыс есімін жіктегенде шыққан «Бамыс» сөзінің дәл өзі екенінде дау жоқ. «Considering that the Turkic peoples also alternate the sounds of «b» and «m», «sh» and «s», we see that «Mamysh» and «Bamsy», mentioned by Abulghazi, are names of the same root. Currently, Uzbeks say «Alpamysh» and Kazakhs and Karakalpaks say «Alpamys», but it is easy to see that this indicates linguistic differences that arose in the past, and not in more recent times (Түркі халықтарында)Б « мен «м», « ш « және « с», дыбыстары кезектесіп келетінін ескерсек, Әбілғазы айтқан «Мамыш» пен « Бамсы « бір түбірден тұратын атаулар. Қазіргі уақытта өзбектер «Алпамыш», ал қазақтар мен қарақалпақтар «Алпамыс» – дейді (Korganbekova , Gabidullina, 2023: 151).

Сол сияқты Алпамыстың жары қазақ, қарақалпақтарда «Гүлбаршын», өзбектерде «Баршынай», башқұрттарда «Баршыһылу» яғни «Баршыһсұлу» болып аталады. Ал, оғыз нұсқасында «Бану-Шешек». Мұндағы «Шешек» сөзінің түрік тілінде «Гүл» деген мағына білдіретінін ескерсек, онда біздегі «Гүлбану» есімдеріне жақын, яғни «Гүлбаршын» атауыларының түптөркіні бір екенін аңғарамыз.

Көп нұсқаларда Алпамыс жалғыз емес. Оғыз нұсқасында оның жеті қарындасы бар екені жырланса, қазақ, өзбек, башқұрт, татар нұсқаларында Қарлығаш есімді қарындасы бар. Ал қарақалпақ эпосында Қансұлу екені айтылады. Оқиға көбінде Алпамыстың өз жұрты мен қайын жұрты арасында өрбиді. Нағашы жұрты туралы айтылмайды. Қалыңдығының әкесі қазақ нұсқасында Сарыбай, өзбек, қарақалпақ жырларында Байсары, «Қорқыт ата» кітабында» Бәйбіжан болса, башқұрт ертегісінде «Әйлар хан» болып аталады. Өзгелерінде кездеспейді.

Жырда ерекше суреттелетін Алпамыс батырдың тұлпары – Байшұбар. Тұлпар бейнесі кез келген батырлық не тарихи жырларда батырдың ерлігін асырып, айбынын тасытатын сенімді серігі ретінде жырланады. Ол иесіне адал, қиындықтан құтқарушы, алысты жақындатушы жануар. Татардан басқа нұсқаларда дерлік Алпамысты терең зынданнан алып шығатын астындағы аты. Тіпті, Алтайдың мифтік нұсқасында да Алып-Манаш ер-тоқымын жастап терең ұйқыға кеткенде, Ақбоз ат аспанға ұшып, ақ жұлдызға айналады. Ақхан қалың әскерін жауып, садақ тартып, қылыш шапқанымен еш нәтиже шығара алмайды. Ақырында терең ор қаздырып, Алпамысты соған итеріп жібереді. Алпамыс тау астында қалады. Тоғыз айдан соң оянып, өзінің тоқсан шынжырмен оралып терең орда жатқанын біледі. Босануға еш дәрмені болмайды. Сонда жұлдызға айналған Ақбоз ат жерге соғылып, тауды екіге жарып, өз қалпына келіп, иесін құтқарады. Ал, қазақ нұсқасында жылқыға ат таңдауға барған Алпамыстың алдына ошақтай жауыры бар бір шұбар ат «мені мін» деп көлденең тұра қалады. Қанша жүгенмен ұрып қуса да қашпайды. Мұнан соң Алпамыс басына жүген салып, ерттегенде сегіз жасар ат болады. Сөйтсе, дұшпан ұстап алар деп бойын жасырып жүрген жүйрік екен. Алпамыс алтыннан кемер буынып, қызыл найзасын қолға алып, Шұбарға мініп, Гүлбаршынды іздеп жолға шығады. Алпамыс мінген тұлпар қазақ, қарақалпақ, өзбек, оғыз нұсқаларында «Байшұбар» болса, башқұрт нұсқасында «Құлжирен», алтайлықтарда «Ақбоз ат» болып суреттеледі. Татар нұсқасында ат бейнесі кездеспейді.

Жырда Құлтай есімді қарт образы ұшырасады. Ол қазақ, қарақалпақ эпосында

Байбөрі байдың жылқышысы, өзбек нұсқасында сатып алған құлы, бірақ Алпамыс дүниеге келгенде «Қымбатты балам» дегені үшін Байбөрі оның дәрежесін көтеріп, дешті (дала) молдаларының басшысы етіп сайлайды. Ал башқұрт ертегісінде Құлтаба Алпамыстың жақыны ретінде суреттеледі. Дегенмен ол шық бермес шығайбай, тіпті, Алпамыс зынданда жатқанда оның жоқтығын пайдаланып бар байлығына өзі ие болып, Қарлығашты қызметші етіп, Баршынды өзі алмақ болған сатқын ретінде әңгімеленеді. Қазақ, қарақалпақ, өзбек нұсқаларында керісінше Құлтай Алпамысқа ақ жол тілеуші, дұғағөй, жанашыр жақыны ретінде көрініс табады. Қазақ нұсқасында Алпамыстың әкесінен қоңырат елінің билігін тартып алушы, Алпамыстың бар жақындарын құлдыққа салып, Гүлбаршынға зорлықпен үйленбекші болған Құлтайдың тезекші қара күнінен туған Ұлтан деген баласы. Осы Ұлтанқұл Қарақалпақ, өзбек нұсқаларында құлдардың басшысы екені айтылады.

Батырлық эпостың қазақ, қарақалпақ, өзбек нұсқаларында дерлік Алпамыстың руы – Қоңырат, жері – Жиделі-Байсын, жауы – Тайшы хан (қазақта қалмақ батыры Қамбар мен Тайшы хан) және сол Тайшы ханға аттанғанда күресіп жеңгеннен кейін дос болатын жау батыры Қаражан болып суреттеледі. Ал, «Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ» жырында Алпамыстың руы аталмайды. Тек ішкі оғыз елінен екені белгілі. Жау елінде дос болған Қаражан образы да көрініс таппайды. Дегенмен Қаражан бейнесі «Қорықт ата» кітабындағы Бану-Шешектің жауыз ағасы Қарашар образына жақындайды. Енді Жиделібайсын мен ішкі оғыз елінің мекені жайлы аз кем тоқталсақ, 2017 жылы 93 жасында дүние салған жазушы, соғыс ардагері Әдіхам Шілтерханов қазақ халқының батырлық жырларында, аңыз-әңгімелерінде жиі айтылатын Жиделі-Байсын жері туралы көлемді зерттеу мақаласын жазған. Мақалада Жиделі-Байсын жерінің шындығында Сыр өңірінде болғаны жайлы мынадай дерек келтіреді: «Сыр бойынан Әмудария жағасына елдің опырыла көшкені Махмуд Газневидің тұсында, XI ғасырдың 20-жылдары. Онда Сыр бойындағы оғыздар қалың оғыздың ортасына барды. Екінші көш Әбілқайырдың немересі Мұхаммед Шайбанидің жойқын шабуылының кезі. Шайбани жасақтарына ілескен Сыр бойының біраз тұрғыны Әмудария жағасына барғаны белгілі. Сонда хан жайлаған Қаратаудан – Сыр бойынан келген біраз қоңырат Сұрхандариядағы қазір Жиделібайсын аталатын жерге қоныстанды. Сол қандастарымыз өздерінің Қаратау, Сыр бойындағы Жиделі атын ала келіп, өмірбойы ескі қонысқа, атажұртқа деген сағынышын баса алмай жүрген» (Шілтерханов, 2018), – деп шындығында Жиделі жерінің Сыр бойында болғанын, «Байсын» сөзінің байлығына қарай қосарланып аталғанын негіздейді.

1982 жылы Әлкей Марғұлан «Қорқыт баба» туралы «қазақ әдебиеті» газетіне мақала бергенімен сол тұстағы идеологиялық саясатқа байланысты мақаланың үштен бірі ғана жарық көріп, қалғаны мұрағатында сақталып қалған. Аталған мақала 2019 жылы «Turkystan.kz» сайтында Дидахмет Әшімханұлының қысқаша алғысөзімен түпнұсқа бойынша қайта жарияланды. Ғалым зерттеу жұмысында Қорқыт ата және Сыр бойындағы аңыз-эпсаналар, сәулет өнері туралы кеңінен тоқталады. Соның бірі Баршын кент туралы: «Абылғазының айтуы бойынша, оғыз заманында даңықты болған кісінің бірі Баршын сұлу Қармыш қызы, Манышбектің жұбайы. Оғыз елін басқарған атақты жеті қыздың бірі. Қабірі Сыр суының жағасында, оны халық «Баршынның көк кешені» дейді. Демек Баршын сұлудың да аты қала атында»

«Баршын кент» әрі сәулетті кешен түрінде сақталған» (Марғұлан, 2019) – дейді. Мұндағы оғыз заманындағы даңықты болған кісінің бірі Баршын сұлу болғандығы және оның жұбайы Манышбек яғни Алпамыс (Алып-Маныш) екені анық айтылған. Ал «Баршын кентті» қазақтар ХІХ ғасырдың ортасына дейін «Қыз қала» деп атап келуі де жайдан-жай емес-ті. Яғни, оғыз нұсқасындағы айтылатын Бану-Шешек пен қазақ, қарақалпақ, өзбек жырларындағы «Баршын сұлу» (Гүлбаршын) бір адам. Бұған қарағанда, Алпамыс және оның жары Гүлбаршын тарихи тұлға деп тұжырымдауға болады. Сондықтан түркі халықтарындағы жыр нұсқалары шығу төркінін «Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ» жырынан бастау алатынын мөлшерлеп айтуға болады.

Сол сияқты жоғарғы Байбөріұлы Бәмсі-Байрақтың жері нақты аталмаса да, ішкі оғыз елінен екені айтылған. Ішкі оғыз елі дегеніміздің өзі де осы Сыр өңірі екенінде дау жоқ. Себебі оғыз мемлекеті батыста Ырғыз, Жайық, Жем, ойыл, Арал маңын, шығыста Балқаш көлінің солтүстігіне дейінгі жерлерді, Сырдария аңғарын, Қаратау бауырайын, Шу өңірін мекендесе, оңтүстікте Хорезм, Мәуереннахр, Хорасан өңірлерімен шектесіп жатты. Сондықтан қазақ, қарақалпақ, өзбек жыр нұсқаларындағы Алпамыстың туып-өскен жері Жиделі-Байсын болуы шындыққа жақын.

«Алпамыс батыр» жырында кездесетін қолдаушы, көмекші бейненің бірі – пір образы. Бұл қазақ жырларында «Ғайып-Ерен» бейнесінде кездесе, қарақалпақ нұсқасында «Қоңыраттың пірі Жайылқан», өзбек нұсқасында «Қызыр әулие» болып суреттеледі. Дегенмен «Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ» жырында Қорқыт әулие бата беруші, балаға ат қоюшы, екі елді жарастырушы қайраткер бейнесінде көрініс табады. Мұнан шығатын қорытынды қазақ, қарақалпақ, өзбек жырларындағы пір мотиві оғыз нұсқасындағы Қорқыт ата бейнесінің сакралданған ұғымға айналуы деп топшылауға болады. Қазақ аңыз-әңгімелерінде, батырлық жырлары мен тарихи жырларында жиі ұшырасатын жәрдемші, бас қаһарманды жебеуші бейне, осы – Ғайып ерен қырық шілтен әулие. Ол «Орта Азия мұсылмандарының түсінігі бойынша адамды қолдап жүретін, бірақ көзге көрінбейтін рух, қырық жолдас, дос деген сөз. Кейбір аңыздар бойынша, ғайыптан пайда болатын шілтендер құс бейнесінде көрінуі де мүмкін. Олар әдетте алыс сапарда жүрген, арып-ашып жолынан адасқан жолаушыларға жәрдемдеседі» (Бабалар сөзі. 15-т. 2005: 323 б.) басқа түркі халықтарында, мәселен, башқұрт, татар, Алтай ертегілерінде Алпамысты қолдаушы киелі бейне кездеспейді.

«Алпамыс батыр» жырындағы кездесетін қорқақ, іс-әрекеті күлкілі, бірақ адал кейіпкердің бірі – Кейкуат қойшы. Кейкуат бейнесі тек қазақ, қарақалпақ (Әшім таз), өзбек (Кейкубат) нұсқаларында ғана кездеседі. Өзге башқұрт, татар, оғыз, Алтай нұсқаларында жоқ. Ол аталған үш елдің нұсқасында зынданда жатқан Алпамысты аштықтан құтқарушы жан, жайып жүрген Тайшы ханның қойларын күніне бірден алып кеп зындандағы батырға береді. Себебі, Алпамыс оған зынданнан аман шықса, Тайшы ханды өлтіріп, тағына (кейде тағы мен қызын) Кейкуатты отырғызатына уәде береді. Сол үшін Кейкуат зындандағы батырға беретін малы таусылғанда, Алпамыстың айтуымен алдымен орақшы, онан соң диуана, соңында сырнайшы (қарақалпақ, өзбек нұсқасында шаңқобыз) болып юморлы бейнеде неше түрлі қызметты атқарып, Алпамысты асырайды. Бір жағынан Алпамыстың зынданнан

шығуына да осы Кейкуаттың көмегі тиеді. Себебі, батырға ғашық жау елінің қызына Алпамыстың қай жерде жатқанын айтып, бастап алып келеді. Алпамыс зынданнан аман шыққан соң, қаланы шауып, Тайшы ханды және өзін зынданға аярлықпен салған мыстан кемпірді өлтіріп, уәде еткеніндей Кейкуат қойшыны таққа отырғызып, ел билетеді. Бұл жайында жырды зерттеушілер арасында да түрлі пікірлер бар. Соның бірі А. Аманбаева мен А. Мұқашеваның «Алпамыс батыр жырының зерттелуі» туралы мақаласында: «Ал Кейкуат – «Авестадағы» Кави Кавадтың (Фердоусидің «Шахнамасындағы» Кай Кубадтың) бейнесі болуы мүмкін, дегенмен оның есімінен белгілі бір тарихи астар іздер болсақ, ойымызға бірден Сасанидтер дәуіріндегі Иран шахы Кай Кубад (488-531ж) есімі келеді. Бұл – Орта Азиядағы түркі тілді көшпелілер, яғни «ақ ғұндар» немесе «хиониттер» деп те аталған эфталиттердің заманы (5-6 ғғ.) Сасанидтік парсылар мен эфталиттер арасында қақтығыстар жиі болып тұрған, бірақ басымдық соңғылардың жағында еді. Кай Кубад та эфталиттермен бірнеше рет соғысады, барлығында да жеңіліп қалады. 496 жылы Ирандағы сарай төңкерісі кезінде тақтан тайдырылып, түрмеге қамалған Кай Кубад қашып шығып, эфталиттерге барып, пана сұрайды. Рақымшылығы молырақ көшпелілер патшасы оған пана болып, қызын әйелдікке береді, әскер қосып, Ирандағы билігін қайтарып алуына көмектеседі.

Міне, Алпамыстың ешкіші Кейкуатты қалмақ елін жеңгеннен кейін сол елге патша етуі сияқты жыр оқиғасы мен тарихта болған белгісіз эфталит патшасының Кай Кубадқа Ирандағы билікті қарудың күшімен алып бергендігі жөніндегі оқиға белгілі бір деңгейде ұқсас болып тұр» (Аманбаева, Мұқашева: 2). «Шахнама» дастанның кейбір үзінділері түркі елдері арасында аңыз, ертегі, кейде жыр түрінде таралғанын ескерер болсақ, Кай Кубад бейнесін көшпелі мотив ретінде қарастыруымызға болады. Егер де «Алпамыс батыр» жырындағы Кейкуат V ғасырдағы тарихи тұлға болса, онда Алпамыстың да өмір сүрген дәуірі сол болғаны ма? Біздің ойымызша Иран шаһы Кей Кубадты жырдағы Кейкуат деп кесіп айтуға болмайды. Кейкуат есімі қазақ аңыздары мен ертегілерінде жиі ұшырасады. Мәселен, «Ер Едіге» (Көпейұлы. 2006) атты аңызда Едіге Тоқтамыстың елін шапқанда, Тоқтамыстың бір күні жаңа босанып жатыр екен. Жаңа туған нәрестені аяп өлтірмей кетеді. Сол бала өсіп, Кейкуат атанады. Әкесі Тоқтамыстың қанын іздеп Едігеге аттанады. Едіге қартайып қалған екен. Қаруласуға жарамай, Кейкуатқа: «сенің бұлай боларыңды білгенде, жөргекте өлтіріп кетер едім» деп өкінеді. Кейкуат Едігені кешіріп, кері қайтады. Сол сияқты Кейкуат бейнесі қазақ сатиралық ертегілерінде де ұшырасып жатады. Сондықтан да «Эпос қаһармандарына сенімді серік бола білген малшылар мен құлдарды еске алғанда, «Қобыланды батыр» жырындағы Естемістің, «Алпамыс батыр» жырындағы Кейкуаттың, «Ер Қосай» жырындағы Қодар құлдың, Нәрік және Шора батырлар туралы жырдағы Телшора құлдың алдымен ауызға ілінетіні күмансыз» (Бабалар сөзі: 49-т. 2008: 383).

Қазақ батырлық жырларында немесе кейінгі дәуірлерде туған тарихи жырларда бас қаһарман кездейсоқ дұшпан қолына түскен уақыттарда, оны жау қолынан азат етуші, кегін қайтаруға көмектесуші – жау ханының қызы болып суреттеледі. Алпамыс жырында да бұл мотив қайталанатын әрі әсерлі жырланады. Кәуір қызының мұсылман жігітке ғашық болып, дінін қабылдауы – ислам дінінің артықтығын,

асылдығын мадақтау мақсатында жыршылар жағынан қосылуы да заңды құбылыс. «Алпамыс батыр» жырында батырға ғашық болып, әкесін алдап, Алпамыстың атын, қару-жарағын жеткізуші не зынданнан шығуына көмектесуші Қаракөзайым (қазақ нұсқасы), Арзайым (Қарақалпақ нұсқасы), Товқа айым (Өзбек нұсқасы), Бұзар ханның кенже қызы (башқұрт нұсқасы), гәуір қызы (оғыз нұсқасы) сынды жау қыздарының есімі аталады. Нұсқалар арасында бас қаһармандардың есімдеріне байланысты ұқсастық болғанымен, жанама кейіпкерлердің есімі әр халықта әр түрлі аталатынын байқаймыз.

Қазақ фольклорлық шығармаларында не басқа да түркі халықтарында оқиғаға арқау болған бас қаһарман алыс жерде қиындыққа ұшырағанда не жау тұтқынына түсіп, зынданда жатқанында, артта қалған ел-жұрты, ата-анасына өзінің қиын халін білдіру үшін хат жазады. Осы хатты тасымалдаушы кейіпкер – кәдімгі жабайы қаз ретінде көрініс табады. «Алпамыс батыр» жырында аталған қаз бейнесі «Байбөріұлы Бәмсі-Байрақ» жырынан өзге түркі, Алтай нұсқаларының бәрінде кездеседі. Ол балапан қаз, кейде соқыр қаз, кейде қаз бейнесіндегі періште болып суреттеледі. «Қаз – көне тотемдік түсінік. Қазақтың шежірелік тарихында қаздың бүкіл халықтың арғы атасы ретінде түсінілетін ұғымдар да бар. Алпамыс батырдың қаздан хабар айтуы – өзге түркі халықтарының батырлық эпосы мен ертегілеріне де тән мотив. Мысалы: Башқұрттың «Алпамыш и Барсын – Хылуу» деп аталатын ертегісінде жалғыз қаздан Барсын Хылу хат жолдаса, Алтайдың «Алып-Манашында» Алып Манаш – бір қаздың қанатын сындырып алып, өзінің еліне хат жазады. Бұл – өзбектің «Алпамышына» да тән» ((Бабалар сөзі: 75-т. 2011: 449). Сонымен қоса қазақ ұғымында түсінде жабайы қаз көрсе «арзаншылық пен берекет, молшылықтың белгісі, азық-түлік қоры көбейеді» деп ырымдауы да тегін емес (Бабалар сөзі: 94-т. 2013: 98). Қаздың хабар жеткізуші, хат тасымалдаушы рөлі қазақ ертегілерінде де жиі кездеседі. Мәселен, «Кер Құла атты Кендебай батыр», «Желкілдек» ертегілерінде осы мотив кездеседі. Мәселен, «Жеті жасар Желкілдек орда жатыр екен. Бір қоңыр қаз қаңқылдап келіп, қасына қонды. Желкілдек өзінің шынашағын қанатып, ақ жейдесінің етегін жыртып алып, өзінің орда жатқанын айтып: «Маған қырық биенің еті керек, қырық саба қымыз керек», – деп, шынашағының қанымен жазып, еліне жіберді» (Бабалар сөзі: 75-т. 2011: 212). Сол себепті, қазды түркі халықтары арасында ертеден-ақ аққу секілді киелі құс не жақсылық әкелуші, тотем ретінде қараған.

«Алпамыс батырдың» түркі, Алтай, оғыз нұсқаларындағы ұқсас бейнелердің бірі – елге оралған батырдың диуаналық киімде немесе өзге кейіпте көрініс табуы. «Батырлық эпостардың көпшілігінде қалың жұрттың тілегі мен әулиелердің қолдауымен батырдың дүниеге келуі, тез ержетіп өсуі, қалыңдық туралы сөйлесуі, қалыңдықты іздеуі, тойға бөтен адам бейнесінде келуі, батырдың ерлігін көрсететін мотвтер кездеседі». (Kabdeshova, Rakysh, Auyesbayeva, Albekov, Alpysbayeva.,2019: 109) Мұндағы бөтен адам бейнесі батырдың жан дүниесі емес, сыртқы пішініне, киген киміне байланысты бақсылық, диуаналық кейіпке енуін айтамыз.

Диуана кимі дегеніміз ертеректе қазақ арасында диуана, дәруіш атымен белгілі кезбелер киген киімдер. «Диуана басына аққу терісін бітеу сойып киеді, кейде шошақ бөрік, үстіне жыртық жамау шапан киген, қолына асатаяқ пен иығына қайыр қоржынын салып ел кезген. Диуана киетін киім «Лапас» деп те аталған». (Қазақтың

этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2011: 636). Мәселен Алпамыс батыр зынданнан шығып, жауын жеңіп, елге оралған сәтінде кімнің жау, кімнің дос екенін анықтау мақсатында өзін танытпау үшін жаман киім киеді. Қазақ нұсқасында диуаналар кімін кесе, қарақалпақ жырында жылқышы Құлтайдың ескі кімін киіп диуаналық кейіпке енеді, өзбек нұсқасында ешкінің жүнінен сақал-мұрт жасап, Құлтай бабасының кейпіне енеді, ал башқұрттарда қой артында жүрген баласы Айдардың қырық жамау кімін ауыстырып киеді, татар нұсқасында басына бөрік киеді, оғыз жырында ескі алашаны қырық тесік етіп, мойнына іліп, есалаң бақсы кейпіне енеді, Алтай халықының мифологиялық ертегісінде ергежай Тас-тарақай бейнесінде еліне оралады.

Үлгі үшін алған жеті нұсқаны типологиялық тұрғыда салыстырғанымызда, Алпамыстың қаз арқылы елге хат жазуы, соңғы жұртына оралғандағы диуаналық кейпі барлық халықта сақталған. Ал қалған кейіпкерлер, оқиға сюжеттері әр елде әр түрлі деңгейде баяндалатынын аңғаурға болады. Дегенмен толық сақталған, көркемдік деңгейі жоғары нұсқаларға қазақ, қарақалпақ, өзбек, оғыз нұсқаларын жатқызуға болады.

Аталған төрт нұсқада кездеспейтін оқиға сюжеті – Алпамыстың қалыңдықпен күресі. Бұл сюжет тек башқұрт пен оғыз нұсқасында ғана кездеседі. Оғыз нұсқасында Бану-Шешек пен Бәмсі-Байрақтың күресі реалды болса, башқұрт нұсқасында балуан қыз бен батыр жігіттің күш сынасуында гиперболалық тәсіл қолданылған. Яғни, Алпамыс Құлжиренді ұстап мініп, Баршын сұлуға келеді. Тау етегінде тұрып Баршын сұлуға айғай салады: «Таудан түс, сені алып кетемін» деп. Бұған ашуланған Баршын сұлу дирмендей тасты Алпамысқа қарай лақтырады. Алпамыс тасты жерге түсірмей кері теуіп жібергенде таудың бір басын жұлып кетеді. Баршын сұлу үйдей тасты Алпамысқа лақтырады. Оны да солай кері теуіп жібергенде таудың жартысын жұлып кетеді. Ақыры Баршын сұлу Алпамыспен күреседі. Алпамыс Баршынды аспанға атып жіберіп, қайта жерге түсірмей қағып алғанда, Баршын: «Міне, менің ерім» деп, Алпамысқа риза болады. Ертегіде қыздың күресіп, жар таңдауын башқұрт зерттеушілері: «Алпамыс пенен Баршын сұлу ертегісінің негізінде қоғамдық тұрмыстың өте ерте заманына тән болған көріністер жатады. Солардың ең маңыздысы – Әйлар ханның қызы Баршын сұлу ер жігіттермен күресіп, өзіне күйеу сайлауы... Керей Мергеннің тұжырымдамасы бойынша «оны матриархат және патриархат арасындағы өзара күрестің образы деп қарау керек» (Башкорт халық ижады. 1999: 7) деген пікірді ұстанады. Яғни, бұл көрініс аналық рулық қоғам тұсы немесе оның ыдырауы, патриархат қоғамның жаңадан орнай бастауымен түсіндіреді. Бұл жағынан қарағанда, «Алпамыс батыр» ертегісінің шығу төркіні тым арыда, яғни рулық дәуірге барып тіреледі.

Алпамыс батыр Баршын сұлу үйленген соң, тағы да жауға аттанып кетеді. Жау қолында тұтқында жатып, босанып елге келгенде жалаң аяқ, жалаң бас қой соңында жүрген қойшыны көреді. Бұл Алпамыс кеткенде туған баласы – Жәдігер еді. Осы сюжет қазақ, қарақалпақ, өзбек, башқұрт нұсқаларында кездеседі. ал, оғыз нұсқасында бала туралы айтылмайды. Себебі, үйленгенімен некесін қимай жатып, жаулар Алпамысты қырық жолдасымен тұтқындап, Пара-Сара қамалына алып кетеді. Татар мен Алтай ертегісінде де батырдың баласы туралы оқиға жоқ. Сондай-

ақ, жау елінде Алпамыс қазақ, қарақалпақ, өзбек нұсқаларында жеті жыл зынданда жатса, оғыз нұсқасында он алты жыл қамалда от) ырады, Алтай нұсқасында бір жыл тау астында ұйықтайды. Басқа нұсқаларда Алпамыстың тұтқында отыруы туралы айтылмайды.

«Алпамыс» жырындағы соңғы эпизодтардың бірі – диуаналық кейіпте елге оралған батырдың қолына домбыра, кейде қобыз алып айтысқа түсу сәті. Қазақ нұсқасында Алпамыспен айтысатын Ұлтанның сақау қатыны Бадамша болса, қарақалпақ нұсқасында Гүлшін сақау, өзбектерде Бадам сақау, оғыз нұсқасында Қысырша жеңгей мен Бұғазша Фатима есімі аталады. Осы төрт нұсқадан өзгесінде мұндай айтыс эпизоды кездеспейді. Бұл кейіпкерлер Баршын сұлуды зорлықпен алғалы жатқан Ұлтанның (оғыз нұсқасында – Жалғаншы баласы Жарташық суайт) жақтас адамдары және өздері сақау, тілі мүкіс жандар. Тойда өлең айтып Ұлтанның байлығын, жомарттығын мақтап, мәртебесін көтермек болады. Бірақ Диуана кейпіндегі Алпамыс олардың міндері мен сырларын ашып, ел алдында масқарасын шығарады. Соңында өзін танытып, жарымен, ата-анасы, қарындасы және баласымен қауышады. Дұшпандарын аяусыз жазалап, елін біріктіреді.

4. Нәтиже

Қазақ халқының «Алпамыс батыр» жырында сөз болатын басты қаһарман Алпамыс батыр және оның тұлпары Байшұбар, жары Гүлбаршын, ата-анасы – Байбөрі мен Аналық, қарындасы Қарлығаш, баласы Жәдігер, қайын атасы Сарыбай және жанама кейіпкерлер – қалмақ ханы Тайшық хан, дос болған жау батыры Қаражан, қойшы Қейкуат, жау қызы Қаракөзайым, күннен туған Ұлтанқұл, Алпамысты алдап зынданға салған Мыстан кемпір, Алпамыспен айтысатын Ұлтанның сақау қатыны Бадамша т.б. кейіпкерлер түркі халықтарының нұсқаларымен салыстырылып, типологиялық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды. Нәтижесінде жырдың шығу тарихына, жеріне, мерзіміне байланысты болжамдар жасалды.

5. Қорытынды

Қорыта келгенде, аталған жеті нұсқаны типологиялық тұрғыдан салыстырып қарағанымызда, қазақ, қарақалпақ, өзбек жырлары төркіні бір шығарма екені анықталды. Ал, оның элементтері, оқиға сюжеттері «Қорқыт ата» кітабындағы Бәмәсі-Байарақ жырына өте ұқсас екенін пайымдауға болады. Ал, башқұрт пен татар нұсқалары ертегі түрінде таралса, Алтай нұсқасында Алпамыстың геройлық образынан гөрі мифтік тұлғасы басым. Онда үндірийлердің топан судан кейінгі адамзаттың атасы болған Манас туралы мифінің көріністері сақталған. Сондықтан қазақ, қарақалпақ, өзбек, оғыз нұсқаларының жақындығына және көркемдік деңгейінің басқа халықтармен салыстыруға келмейтін биік өлшеміне қарай отырып, қалай болғанда да Алпамыс туралы жыр Сыр өңірінде, оғыздар дәуірінде дүниеге келген деп топшылаймыз. Ал жырға дейінгі мифтік, ертегілік, аңыздық үлгілері көне Алтай жерінде пайда болған деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер:

1. Аманбаева А., Мұқашева А. Алпамыс батыр жырының зерттеулі. Stud.kz. <https://stud.kz/referat/show/30453>
2. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. – 15. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2005. – 344 б.

3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. – 49. Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2008. – 416 б.
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. – 75. Батырлық ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 472 б.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. – 94. Түс жору және ырымдар. – Астана: «Фолиант», 2013. – 440 б.
6. Башкорт халық ижады. Дүртенсе том. Эпос — Өфө: Китап, 1999. – 400 б.
7. Бердібаев Р. Он томдық шығармалар жинағы, 4-том: Түбі бір түркіміз. Құрастырған Д.Ысқақұлы. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2018. – 352 б.
8. Жирмунский В.М.. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше. «Об эпосе Алпамыш» Издательство академии наук узбекской ССР. – Ташкент. – 1959. – 215 б.
9. Kabdeshova K., Rakysh Zh., Auyesbayeva P., Albekov T., Alpsbayeva K. (2019) Kazakh historical epics and epical tradition. Utopia Praxis Latinoamericana; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Vol. 24 Extra 5, pp. 103-122. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/29983>
10. Korganbekova B.S., Gabidullinab F.I. On the genesis of the epos «Alpamys Batyr» Turkic Studies Journal Journal homepage: www.tsj.enu.kz Turkic Studies Journal 1 (2023) pp. 145-161.
11. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 8-том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. <https://tsj.enu.kz/index.php/new/article/download/268/151/1373>
12. Қазақстан ұлттық энциклопедия. I-том /Бас ред. Ә. Нысанбаев. «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы. – Алматы. –1998. – 720 б.
13. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.
14. Марғұлан Әлкей. Қорқыттың туысы және оның жасаған жері. ©Turkystan.kz,08.08.2019. <https://turkystan.kz/article/83302-or-ytty-tuusy-zh-ne-ony-zhasa-an-zheri>
15. Нурмұханбетов Б., Амаргазиева А. «Қозы-Көрпеш – Баян эпосының археологиялық нұсқасы». Шинжияң қоғамдық ғылым мінбесі журналы. 2015. №4. – 110 б.
16. Сейдімханова Т.Б. Қазақ лиро-эпостарын салыстыра зерттеу. KazNU Bulletin. Philology series. No3 (155). 2015 ISSN 1563-0223 139-143 бб.
17. Шілтерханов Әдіхам. Жиделібайсын қай жерде? // Алматы ақшамы, 8 ақпан. – 2018.

References:

1. Study of Alpamys heroic poem. Stud.kz. <https://stud.kz/referat/show/30453>
2. Religious sagas. (2005) Astana: «Foliant». – 344 p. (in Kaz)
3. Song of heroes. (2008) Astana: «Foliant». – 416 p. (in Kaz)
4. Heroic tales. (2011) Astana: «Foliant». – 472 p. (in Kaz)
5. Interpretation of dreams and superstitions (2013) Astana: «Foliant». – 440 p. (in Kaz)
6. Bashkir national heritage. (1999) Ofo: Kitap. – 400 p. (in Bash).
7. Berdibaev R. Collection of works in ten volumes. (2018). Volume 4. – Almaty. «Dauyr». – 352 p. (in Kaz)
8. Kabdeshova K., Rakysh Zh., Auyesbayeva P., Albekov T., Alpsbayeva K. (2019) Kazakh historical epics and epical tradition. Utopia Praxis Latinoamericana; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Vol. 24 Extra 5, pp. 103-122. (in Eng) <https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/29983>
9. Kopeiuli M.Zh. Works. Volume 8. Pavlodar: «EKO» ҒОФ, 2006.
10. Korganbekova B.S., Gabidulinab F.I. The origin of the epic “Alpamys batyr” Home page of the journal Turkology: www.tsj.enu.kz Journal Turkology 1 (2023), pp. 145-161. (in Eng) <https://tsj.enu.kz/index.php/new/article/download/268/151/1373>
11. Margulan Alkey. A relative of Korkyt and the place where it was created. ©Turkystan.kz,08.08.2019 (in Kaz) <https://turkystan.kz/article/83302-or-ytty-tuusy-zh-ne-ony-zhasa-an-zheri>
12. Nurmuhambetov B., Amargazieva A. (2015) Archaeological version of Kozu-Korpesh–Bayan sulu epos. Xinjiang Public Science Journal. №4. – 110 p. (in Kaz)
13. Kazakhstan national encyclopedia. (1998). Volume 1. / Chief editor A. Nysanbaev. «Kazakh Encyclopedia» editor-in-chief. Almaty. — 720 p. (in Kaz)
14. Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. (2011). Encyclopedia. – Almaty: DPS. – 736 p. (in Kaz)
15. Seidimhanova T.B. Comparative study of Kazakh lyric epics. (2015) ISSN 1563-0223 KazNU Bulletin. Philology series. No3 (155). – pp. 139-143.
16. Shilterhanov Adiham. (2018) Where is Jidelybaisyn? //Almaty evening, February 8.
17. Zhirmunskiy V.M. (1959) Questinos of the genesis and history of the epic legend about Alpamysh. “About the epic Alpamysh” Publishing house of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. - Tashkent. – 215 p. (in Russ)